

1000 *11* *ny* *197*

JELKÉP

MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INTÉZKEDÉS ÉRTÉKELŐ ÉS VÉLEMÉNYKÉZELŐ IRODATA • 1991/1—2. SZÁM

Médiumok, védjétek a művészetet!

Az ICCROM az UNESCO Rómában székelő, nyolcvan országot tömörítő szervezete, amely nemzetközi méretekben foglalkozik a műemlékek védelmével és helyreállításával. Javaslatára 1991-től kezdve évenként összehívják egy olyan tanácskozást, amely a műemlékvédelem ügyét összekapcsolja a kommunikációval. A különböző tájékoztató források nemcsak információkkal szolgálhatnak a műemlékekről, hanem föl is hívhatják a figyelmet védelmük fontosságára. Így született meg a MEDIA SAVE ART konferencia gondolata, amely elnyerte a legmagasabb olasz és nemzetközi fórumok támogatását, és 1991. június közepén kerül megrendezésre Rómában.

Ennek az eseménynek két különböző, de egymást kiegészítő vetülete van. Egyrészt nemzetközi zsűri dönti el, mely országban melyik kommunikációs eszköz tette a legtöbbet a kulturális értékek védelméért. Másrészt, témák szerinti csoportosításban, kerekasztal-beszélgetéseket szerveznek, többek között arról, hogy

— az Olaszországban fellelhető 80 ezer műemlék egyharmada sürgős restaurálást igényel;

— a Rio de Janeiro-i modern művészetek múzeumában tűzvész következtében a gyűjtemény 90 százaléka elpusztult;

— egy tíz évvel ezelőtti földrengés a pompeii ásatások területén föltárt 816 ház közül 560-at megrongált;

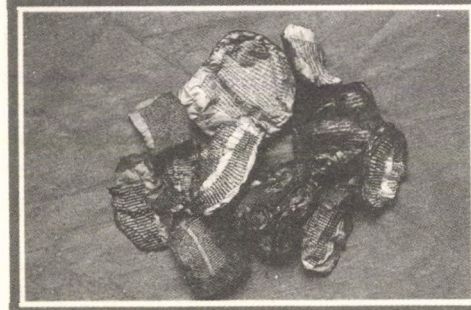
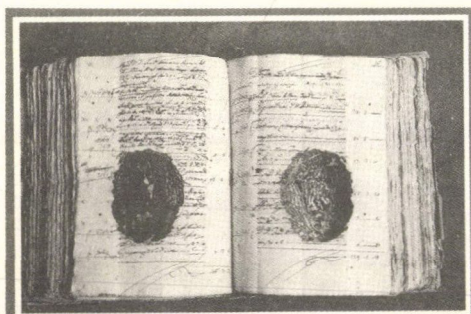
— a Malin föllett 900 ókori művészeti tárgy közül csak 20 maradt az országban, a többi Európa múzeumaiba vándorolt;

— a jelentősebb olasz újságokban közölt cikkek 5, a franciáknak pedig csak 1,7 százaléka foglalkozik a kulturális javak védelmével.

Pótolhatatlan értékek forognak veszedelemben, a gyenge emberi hangot elnyomja a modern civilizáció gépeinek fűlsiketítő zaja, ezekkel csak a kommunikációs eszközök kelhetnek versenyre, így őket kell kérnünk: segítsenek!

A címlapon fájjumi halotti portré az i.sz. 1.-2. századból.

A különféle kártevők, a penész és a tűz óriási veszedelmet jelentenek a világ könyvtáraiban őrzött több milliárd kötet számára.

A Jel-Kép 1991. évi (XII. évfolyam) tartalomjegyzéke

	Szám	Oldal
Szerkesztői levél	3—4.	3
Gyűjtőpontban		
<i>Olof Hultén</i> : Kutatók a vonaton	1—2.	3—10
<i>Horvát János—Hay Rosen</i> : „Szimplanyelven”: Gondolatok a Havel-epizód kapcsán	1—2.	11—24
<i>Bogdán Éva</i> : Csöbörből Óbölbe	1—2.	25—32
Kelet-európai nyilvánosság		
<i>Beke György</i> : Kisebbségi magyar sajtó a Kárpát-medencében	1—2.	33—48
<i>Bíró Zoltán—Bodó Julianna</i> : Tévékockák	1—2.	49—63
Közelkép		
<i>Barcy Magdolna—Tölgyesi János</i> : Elektronika — családi használatban	1—2.	64—77
<i>Lukáts János</i> : Milyen vers — ki mindenkinek?	1—2.	78—92
<i>Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor</i> : A sajtó szereposztó hatalma	3—4.	5—15
<i>Székely Iván</i> : Az információs autonómiához	3—4.	16—20
<i>Gereben Ferenc—Nagy Attila</i> : Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez	3—4.	21—34
<i>A. Gergely András</i> : Egy régió új korszaka?	3—4.	35—38
<i>Németh Sándor—Petrovits Iván</i> : „Pocsék lenne tévé nélkül a világ”	3—4.	39—45
<i>Lehmann Hedvig—Szemerszki Mariann</i> : Kiútkeresési stratégiák	3—4.	46—51
<i>Templom Katalin</i> : Déjà vu revű	3—4.	52—59
Mégsem temetünk		
<i>Juhász Judit</i> : Rendszerváltó környezetvédelem?	3—4.	60—70
<i>Bérci Károly</i> : Ófalu — egy műszaki terv társadalmi fogadtatásának tapasztalatai	3—4.	71—77
Félmúltban		
Volt egyszer egy kutatóintézet...	3—4.	78—85
<i>Tomasz Goban-Klas</i> : Mesterséges karizmák	3—4.	86—104

	Szám	Oldal
Kitekintés		
Kulturális környezeti mozgalom?	1—2.	93—96
Lengyelországi hangulatjelentés	1—2.	97—104
A másság félelmet kelt	1—2.	105—112
Tájékoztató — függetlenül	1—2.	113—116
Afrikai hírhírnökök	3—4.	118—122
Egy csepp otthon	3—4.	123—125
Még egyszer		
„Ami az életben »adódik«, annak elébe álltam” Beszélgetés Schöpflin Gyulával	3—4.	126—131
Műhely		
„A mikrofonomtól és a cicámtól nem válnék meg soha” — Trebitsch Péterrel beszélget B. Király Györgyi	1—2.	117—122
<i>Kincses Kovács Éva</i> : Elmélet a gyakorlatban	1—2.	123—124
Szappanoperák és teleregények	1—2.	123—124
<i>Büky Béla</i> : Karl Bühler hatása Magyarországon	3—4.	146—150
Társtudományok		
<i>Zalai K. László</i> : Úton a történeti informatika felé	1—2.	131—139
<i>Újlaki Gabriella</i> : Látványelvűség és fejlődés a képzőművészetben	1—2.	140—152
Dokumentum		
A sivatagi hadművelet biztonságát szolgáló rendszer szabályok	1—2.	153—155
Ez folyik az Új Folyosón	3—4.	132—145
Tallózó		
Könyvekről — Lapokból	1—2.	156—178
	3—4.	151—165
Lapozgató		
<i>Václav Havel</i> : A hatalom nélküli hatalom	1—2.	179—227
<i>Horst Vocks—Thomas Wittenberg</i> : R riporterek	3—4.	166—188

JELKÉP

A MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYKUTATÓ INTÉZET FOLYÓIRATA
XII. ÉVFOLYAM 1—2. SZÁM

TARTALOM

● GYÚJTÓPONTBAN

Olof Hultén: Kutatók a vonaton	3
Horvát János—Jay Rosen: „Szimplyanlyven”: Gondolatok a Havel-epizód kapcsán	11
Bogdán Éva: Csőbőrből Őbőlbe	25

● KELET-EURÓPAI NYILVÁNOSSÁG

Beke György: Kisebbségi magyar sajtó a Kárpát-medencében	33
Bíró Zoltán—Bodó Julianna: Tévékockák	49

● KÖZELKÉP

Barcy Magdolna—Tölgyesi János: Elektronika — családi használatban	64
Lukáts János: Milyen vers — ki mindenkinek?	78

● KITEKINTÉS

Kulturális környezeti mozgalom?	93
Lengyelországi hangulatjelentés	97
A másság félelmet kelt	105
Tájékoztatás — függetlenül	113

● MŰHELY

„A mikrofonomtól és a cicámtól nem válnék meg soha” — Trebitsch Péterrel beszélget B. Király György	117
Kincses Kovács Éva: Elmélet a gyakorlatban	123
Szappanoperák és teleregények	125

●TÁRSTUDOMÁNYOK

Zalai K. László: <i>Úton a történeti Informatika felé</i>	131
Újlaki Gabriella: <i>Látványelvűség és fejlődés a képzőművészetben</i>	140

●DOKUMENTUM

<i>A sivatagi hadművelet biztonságát szolgáló rendszabályok</i>	153
---	-----

●TALLÓZÓ

<i>Könyvekről — Lapokból</i>	156
------------------------------	-----

●LAPOZGATÓ

Václav Havel: <i>A hatalom nélkül hatalom</i>	179
---	-----

JELKÉP

SZERKESZTŐ- BIZOTTSÁG

Gálik Mihály, Lázár István, Márton Anna, Márton Miklós, Sándor György, Tamás Pál, Szecskó Tamás *főszerkesztő*

A SZERKESZTŐSÉG TAGJAI

Bogdán Éva *főmunkatárs*, Domány András, Érdi Júlia, Hoppál Mihály, Tölgyesi János, Völgyi Zsuzsa, Wisinger István

Szerkesztőség
és kiadóhivatal
Budapest V.
Akadémia u. 17. 1054
Telefon: 132-8765
Levélcím:
Budapest, 1373 — Pf.
587

SZERZŐINK KÖZÜL

Barcy Magdolna, a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola adjunktusa; Beke György, író; Bíró Zoltán és Bodó Julianna, a Hét munkatársai, Bukarest-Csíkszereda; Bogdán Éva, a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa; Horvát János, a Magyar Televízió

főmunkatársa; Hultén, Olof, kommunikációszociológus, Stockholm; Kincses Kovács Éva, a Miskolci Bölcsész Egyesület munkatársa; Lukáts János, könyvtáros; Rosen, Jay, a New York Egyetem újságíró tanszékének professzora; Tölgyesi János, a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa; Újlaki Gabriella, esztéta; Zalai K. László, a Budapesti Műszaki Egyetem politikaelméleti és történeti tanszékének adjunktusa.

Zalai K. László

Úton a történeti informatika felé

Új rovatunk első írása a történeti informatika időszerűségének és létjogosultságának bizonyításán túl a fogalom érvényességi körének kijelölésére és a felmerülő terminológiai gondok megoldására is kísérletet tesz. Egyúttal vázolja azokat a programszerű elemeket, melyek — kutatási lehetőségként — önmagukért beszélő eredmények ígéretével kecsegtetnek.

Az UNESCO által 1976-ban megbízott bizottság jelentése még csak a világ új kommunikációs rendjéhez vezető utat térképezgette fel (*MacBride, 1983*), a Megatrendek című korszakos elemzés (*Naisbitt, 1982*) viszont már deklarálta: a világ tíz legnagyobb horde-rejű átalakulása közül „egyik sem összetettebb és ugyanakkor egyik sem robbanásszerűbb, mint ez az... óriási átalakulás az ipari társadalomból az információs társadalomba”.

A számítógép forradalma, a tömegkommunikációs rendszerek villámgyors evolúciója és a hírközlés eszközeinek szinte követhetetlen tökéletesedési tempója minden erővel a folyamat technikai oldalára vonzza figyelmünket, pedig az információ-áru termelésének gazdaság- és társadalomformáló következményei az igazán lényegesek. Daniel Bell sokat támadott korszakmegnevezése, a posztindusztriális társadalom végző soron pontosan e váltás tartalmát igyekezett megragadni. S miközben természetesen azóta is tart a vita pro (például *Masuda, 1980*) és kontra (*Roszak, 1986*) az információ-jelenség meghatározó szerepének mértékéről, jelenléte és hatása olyan kétségtelen tény, amit nem lehet megkerülni (*Római klub, 1982*). Mindenesetre a vizsgálat fókuszába tartósan csak a tömegkommunikációs szféra, illetve a propaganda- és manipulációs tevékenység ehhez kötő-

dó gyakorlata került, elősegítve egyrészt a szociológiai módszerek új hullámának beáramlását, másrészt a politika vizsgálatának kiszélesítését (*Nordenstreng, 1975*). S miközben sorra jelennek meg a tudatiparról és a propagandáról szóló, s már a kapillárisokra is figyelő munkák (horribile dictu Franciaországban hivatalos megállapodás szabályozza a politikai tartalmú televíziós viták kameramozgatói szögtartományait), mintha a történettudomány nem talált volna inspirációforrást az információs spirálban.

Pedig legalábbis elgondolkodtató az az önmagában talán felszínesnek tűnő analógia, amely az információs társadalom beköszöntét (vagy közeledő valóságát) elfogadva, azt az ipari társadalom kialakulásának történelmi körülményeivel és e világtörténelmi váltás tartalmának megragadását szolgáló marxi megoldással veti össze. Ha ugyanis Marx a tőkés árutermelést megelőző áruformákkal és termelési viszonyokkal való részletes összevetéssel vélte egyedül megragadhatónak a még akkor is javában formálódó gazdasági-társadalmi szerkezet lényegét, s a korábban is meglévő, de új minőségűvé csak a kapitalizmusban szerveződő elemek (a tőke, az áru, a csere, a pénz stb.) elemzésén át vezetett az útja, akkor ez a logika érvényesnek tűnhet az információs társadalom megközelítésekor is. Az információ-jelenség (sőt az információ-áru!) és az elkülönült információs rész-

rendszerek ugyanis olyan állandó elemeit jelentették minden korábbi társadalomnak, amelyeknek tényleges jelentőségét új minőséggé váló szerveződések ürügyén éppen visszamenőlegesen vizsgálatuk adhatja meg. Daniel Bell egyenesen a tudással és az információval véli behelyettesíteni a tőke és munka hagyományos párosát (Bell, 1979): a fenti összefüggések szervesen illeszthetők a világtörténelmi folyamat marxai interpretációjának számos pontjához — ahogy azt kiváló írásában bizonyítja Nyíri Kristóf. (Nyíri, 1989)

Érdekes, hogy még az információs társadalomba való fokozódó tempójú „behatolás” előtt született meg az az életmű, amely nem e világtörténelmi korszakváltás logikájából indult ki, mégis egy sajátos, kommunikáció-központú történetiszemlélethez jutott el. A kandai Harold Innis a háború után/alatt arra figyelt fel, hogy méltatlanul háttérbe szorult a sajtó szerepe a huszadik század gazdaságtörténetének vizsgálatakor. E „hiányzó faktorról” szóló elmélkedései (Innis, 1949) után két nagy műben igyekezett világtörténelmi perspektívába helyezni a kommunikációs jelenségcsoportot (Innis, 1950, 1951), hogy az információtechnológia kezdetlegesebb és újabb változatai társadalombefolyásoló hatásainak történeti áttekintésére vállalkozzon. Innis úttörő módon kapcsolja össze az egyes médiumokat a tér és az idő történeti vetületeivel, s bár fejtegetései néhol túlságosan nagyvonalúak, néhol inkább ismeretterjesztő jellegűek, kétségkívül eredetiek és továbbépitésre érdemesek. Ezért meglepő, hogy munkássága társtanul maradván, mindmáig újrafelfedezésre várva pihen. Az egyetlen igazi követő, Marshall McLuhan kezén a továbbépités helyett éppen a történetiség kilúgozása történik meg. McLuhan nagyhatású, de kevésbé „tudományos megalapozású” rendszere a történeti magyarázatot leszüntíti az információs korszak közvetlen (huszadik századi) előtörténetére. Jellemző, hogy a mcLuhanológia könyv-

tárnyi irodalma mellett az Innis-recepció mindössze néhány tanulmányra, életrajzra és összeállításra terjed ki (Creighton, 1957; Norwood, 1981; Carey 1970).

Innis mellé persze nem akármilyen fegyvertársak kerülnek. Hogy rögtön a legnevesebbet, Claude Lévi-Strausst említsük, aki szerint a társadalomnak mint egésznek a kommunikációelmélet segítségével való értelmezése kopernikuszi fordulatnak tekinthető, s aki nagyvonalú kísérletet tesz arra, hogy a társadalomban működő rendszerek mindegyikét (még a gazdasági szférát is) mint sajátos kommunikációs rendszert közelítse meg. S bár Vekerdí László találó megállapítása szerint Lévi-Straussnál csupán az információelméleti terminológia átvételéről, pszeudo-matematikáról van szó, ami inkább segítségül hívott analógiát, mintsem valódi, szerves kapcsolatot jelent a primitív társadalom és a kommunikáció struktúrája között (Vekerdí, 1971), szempontjai rendkívül termékenyek. Mivel azonban a kommunikáció struktúra-szervező funkciójának abszolutizálásával feloldhatatlan ellentmondásokhoz jut el (Józsa, 1980), a Lévi-Strauss-recepció inkább a strukturalista módszertant és az antropológiai vitapontokat gombolyította tovább. Ráadásul Lévi-Strauss rendszere csak kvázi-történeti, mivel elsősorban a struktúrára, és nem a változásra figyel; szinte szó szerint érvényes rá mindaz, amit Parsons általános érvényűként tételezett társadalomelméletével szemben megfogalmaztak (legszellemesebben Elias, 1988).

Innis és Lévi-Strauss különböző okok miatt be nem fejezett utakat fémjelzenek történelem és kommunikáció szerves összekapcsolására. Ugyanúgy inkább csak programot ad a legteljesebben Jurij Lotman által kifejtett kommunikáció-központú kultúrtypológia (Lotman, 1973). Ez kétségkívül továbblép saját tudományos hátszögén — a kultúra szemiotikájának vizsgálata ugyanis csak kulturális és kommunikációs részrendszerek átvilágítására vál-

lalkozik (Voigt, 1981) —, és maradandó erejű, tömör megfogalmazását adja az információ-jelenség történelemformáló princípium-voltának. Amikor Lotman az eleve tág taylori kultúrafogalmon túllépve a kultúrát úgy határozza meg, mint valamennyi nem örökletes információt, továbbá az információ szervezési és megőrzési módjainak összességét — s így az információt az emberiség létének egyik kiemelt feltételeként tárgyalja —, akkor végül is kijelöli az eddigekben hiányolt történetiszemlélet aforizma-értékű vezérfonalait. Ha a biológiai-társadalmi létért való küzdelem az információért való küzdelem (is), ha az emberiség története az emlékezetért vívott harc története (is), akkor jogosult lehet legalábbis feltételezni, hogy a kommunikációs szempont szerepéhez mért kiemelésével nem csupán szellemesebb történelem-interpretálási lehetőséghez jutunk, hanem a legfontosabb és legégetőbb kérdések megválaszolásához is közelebb kerülhetünk.

A tárgyasult információ

A kommunikációelméleti szakirodalom számára majdhogynem közhely a mozgásformák két alaptípusaként az energia és az információ adásvételét kiemelni: más diszciplínák képviselői számára ez korántsem természetes. A két típus kapcsolatából felépülő komplex rendszer hosszabb elemzést és bemutatást igényelne, de egyrészt erről kiváló összefoglalások állnak rendelkezésre (Szecskő, 1971), másrészt a fenti összefüggésnek ezúttal csak a gyakorlati következményeire szeretnénk koncentrálni. (Ezt megelőzően azonban ki kell emelnünk azt a tényt, hogy a rendszerelméleti kutatások a fenti két komponens közti arányok változását a rendszerek szervezettségének és komplexitásának magasabb szintjei felé haladva kötik össze az információs faktor szerepnövekedésével. A történelem nyelvére mindez úgy fordítható le, hogy a

kultúrákban felhalmozott tudás és információ mennyiségének az egyes civilizációk tárgyi alkotóihoz mért aránya növekedését fogjuk fel a fejlődés kritériumaként. Ily módon egyébként a par excellence viszonyfogalomnak tekinthető haladás/fejlődés terminuspár értelmezési tartományát is kiszélesíthetjük.)

Ha azonban az információ történelmi státusát keressük, akkor nem elvont mozgásformákat, hanem konkrét társadalmi viszonyokat kell vizsgálnunk. Egyes társadalmak bizonyos korszakai meghatározott médiumainak és magának az adott társadalomnak a viszonyáról nagy számban születtek feldolgozások, társadalom, történelem és információ modellszerű, dinamikus összekapcsolására azonban jóval kevesebb kísérlet történt. A leíró igényű rendszerezések (magyarul: Janousek, 1972 Balogh, 1979) nemcsak a későbbiekben körvonalazandó történeti kutatások elméleti-fogalmi bázisául szolgálnak, hanem a praxis szférájától való elkülönítéssel és a praxissal való tényleges kapcsolatok és csatornák feltérképezésével kijelölhetik az információ valódi helyét és szerepét. Ahogy Józsa Péter megfogalmazta: „a kommunikáció része a praxisnak, de nem azonos vele. Egyszersmind az is nyomban világos, hogy kommunikáció nélkül nincs praxis... — tehát ha nem értettük meg a kommunikációt, nem érthetjük meg a praxist” (Józsa, 1974). S miközben a kommunikációfogalom maga természetesen elégtelen a termelés és a hatalom jónéhány képletének megragadásához, fogalmi apparátusa a „determinált társadalmi struktúrák szintjén lejátszódó folyamatok aktualizációjának magyarázó elvévé válik” (Józsa, u.o.).

Egy dolog biztos: történelem és kommunikáció egyes közös metszetei mind ezidáig sokkal inkább kultúrtörténeti kuriózumokként szorítottak maguknak helyet a szellemi közéletben, mintsem a történeti vizsgálódások szemléleti kereteként. S bár ezenközben az információ tárgyasultságának és a társadalmi újratér-

melési folyamat információháztartási csatornáinak történetével foglalkozó feldolgozások még önálló műfajokat is teremtettek (írástörténet, könyv- és könyvtártörténet, a kommunikációs eszközök története, sajtótörténet stb.), ezek inkább tárgy- és intézménytörténetek; még a legsikerültebb munkák sem képesek felvillantani az adott kommunikációs részhalmoz viszonyát a kommunikációs folyamat egészéhez és ezen keresztül a társadalmi újratermelési folyamathoz. (A kevés kivétel közül itt csupán kettőt emelünk ki: *Habermas, 1971 és Hajnal, 1933/4.*)

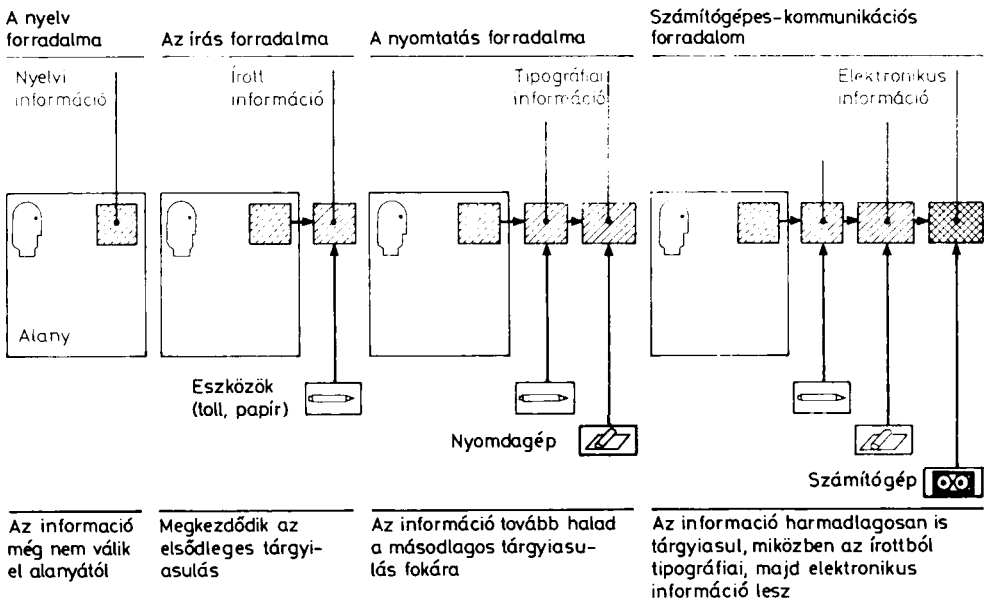
Pedig elég egy pillantást vetni Masuda információ-tárgyasítási ábrájára, hogy egészen feltűnő legyen: a kommunikációs szakaszhatárok kísérteties pontossággal képezik le a világtörténelem nagy korszakváltásait. A nyelv forradalma az emberré válás, az írás forradalma a korai civilizációk, a könyvnyomtatás (és a Masudánál itt nem szereplő távközlés) forradalma az ipari társadalomba való átmenet időtartományával vág egybe, a számítógép forra-

dalma pedig a globalizálódásnak indult világ egyik — ha nem legmeggyőzőbb — hírnöke. (Ld. még *Fülöp, 1973.*)

És akkor még csak a tárgyiasult információt vettük figyelembe, miközben a szocializációs csatornákon (és egy idő után főleg azok elkülönült szakintézményeiben) mindenkor áramló információ mennyisége és szerepe önmagában is elégséges a kiemelt vizsgálathoz.

Mindezek ellenére a történeti informatikának mint önálló szemléletű vizsgálati keretnek természetesen el kell kerülnie, hogy minden érintkezést, emberi interakciót, kapcsolatot, viszonyt a saját fogalmi szerkezetével képezzen le, s nem szabad abba a hibába sem beleesnie, hogy az információelmélet ridegen matematikai érvényességű apparátusát mechanikusan alkalmazni próbálja a rendkívül összetett történeti-társadalmi jelenségek megközelítésekor.

Sajátosan erre a diszciplínára tartozik ugyanakkor az egyes társadalmak és gazdasági, kulturális kapcsolataikkal összetartott nagyobb történeti egységek (birodalmak, régiók stb.) információháztartá-

sának vizsgálata. Az információk létrehozásának (születésének, termelésének stb.), megőrzésének és átadásának struktúráit abból a szempontból kell megragadnia, hogy azok működése és átalakulása miképpen hat a társadalom(és régió-)egész legfontosabb viszonylataira, fejlettségi és hatékonysági mutatóira. Ezen belül is különös tekintettel kell lennie a struktúráknak a nagyléptékű minőségi változásokban játszott szerepére, hiszen a történettudomány legáltalánosabb kérdései mindig is e változások lényegének minél pontosabb megértésére vonatkoztak.

Józsa Péter mindezt úgy fogalmazza meg, hogy a kommunikációelmélet episztemológiájának szükségességét „a társadalmi folyamatoknak, a társadalmi konfigurációk keletkezési, működési és felbomlási folyamatainak magyarázatában fennálló nehézségek természete indokolja” (Józsa, 1974). Az e megállapításból levont kommunikációtudományi kutatási programjavaslatai azonban jelleméleti indíttatásúak és szinkron társadalmi jelenségek elemzésére vonatkoznak.

Ha elfogadjuk azt a megállapítást, amely szerint „egy társadalom annál fejlődőképesebb, minél tökéletesebben tudja biztosítani információk feldolgozására képes tagjai számára az információkat”, illetve „gondoskodik a kultúra... adta tudás (információ) többlet lehetőségeire” (Csepeli, 1985), akkor újolag indokoltuk a történeti informatikai vizsgálat elengedhetetlen szükségességét: mi több, az e szempontokat figyelmen kívül hagyó elemzéseket jogosan száműzhetjük a hiányos megközelítések közé.

Egzaktságának bizonyítására a történeti informatikának kvázi-kvantitatív megoldásokhoz is folyamodnia kell, mégpedig annak a középpontba helyezésével, hogy az információhíztartás legfontosabb paraméterei miképpen befolyásolják mérhető és kimutatható módon a társadalmak energiamérlegét (valamint

a tér-idő dimenziót, ahogy azt Innis mellett — sőt előtt — Hajnal István és észrevette), és ezzel összefüggésben miképpen hatnak a termelési folyamatra.

Álláspontunk szerint az információ akkumulációjának mérhetővé tételével a történeti informatika olyan szempontokat tud közvetíteni, amelyek mélyebben és sokoldalúbban képesek egy-egy változás hátterét és kiváltó okait leírni és értelmezni. Az akkumulált információ mobilizálásának hatékonyságát mérve pedig két minőségi változás közti szakasz dinamikájához szolgáltatathat nélkülözhetetlen adatokat. Amennyiben a fenti vizsgálatok hipotézisszerű eredményeinek ígérétét elfogadjuk, akkor már nem a történeti informatika létjogosultságát, hanem csupán elnevezését kell indokolnunk.

Fogalommagyarázat

„... akár statisztikai, akár dinamikus kutatásokat végzünk a társadalomtudományban... (azok) csak néhány tizedes jegyig lehetnek pontosak, és sohasem nyújthatnak sok, igazolható, lényeges információt, amely összehasonlítható volna a természettudományban megszokottan várható információkkal. Nem hanyagolhatjuk el őket, de nem szabad túlzott várakozásokkal nézni lehetőségeik elé. Akár tetszik, akár nem, sokat rá kell bízni a hivatásos történész «tudománytalan» elbeszélő módszerére...” — írja Norbert Wiener, a kibernetika atyja 1961-ben (Wiener, 1974). Másutt viszont határozottan kijelenti: „Azt állítom, ...hogy a társadalmat csak a hozzá tartozó üzenetek és közlési lehetőségek tanulmányozása alapján lehet megérteni (ember és ember, ember és gép, gép és gép viszonyában)” (Wiener u.o.).

Az ellentmondás látszólagos: az első idézetben Wiener az információtechnikanak mint társadalomtudományi módszernek az alkalmazását tartja korlátozott érvényűnek, de a társadalom információhíztartásának vizsgálatát (a mód-

szer részletezése nélkül) elengedhetetlennek tekinti. A fenti kettőség lényegében arra vezethető vissza, hogy a kibernetika és az információelmélet programadó klasszikusai alapvetően és elsősorban az információ átadásának technikai vonatkozásaival, sőt rendszerelméleti-termodinamikai interpretálásával foglalkoztak, az üzenetek jelentés-tani aspektusait pedig eleve kirekesztették tárgyalási univerzumukból. Shannon és Weaver, az információelmélet megalapítói határozottan kijelentették, hogy kizárólag a kommunikáció technikai vonatkozásaival foglalkoznak, viszont ők maguk sem tagadták, hogy az „elméletnek tágabb az érvényessége” (Weaver, 1977). A társadalmi dimenzió iránt érzékeny Wiener hosszabb-rövidebb esszék sorában kapcsolta össze az információt, a nyelv és a társadalom egyazon rendszerben vizsgálható és egymással összefüggő elemeit.

Mindezek ellenére kétségtelen, hogy a századunk közepe táján létrejött új diszciplínák — a rendszerelmélet (Bertalanffy, 1930-tól), az automaták elmélete (Turing, 1936), a játékelmélet (Neumann és Morgenstern), a kibernetika (Wiener, 1938) és az információelmélet (Shannon és Weaver, 1948) javarészt matematikai jellegű tudományok, s még alkalmazott változataik is elsősorban természettudományi területekre érvényesek. Még a látszólag társadalomtudományi jellegű gazdasági kibernetika is inkább technológiai vonatkozásúnak tekinthető. S noha kézenfekvőnek tűnt a kibernetikai és információelméleti fogalmak alkalmazása (különösen a „fekete doboz”, a szabályozás-vezérlés, az input-output, a visszacsatolás lett népszerű), a divattá válás visszahatásaként megfogalmazódott kritika lassan visszaterelte az érdeklődést a híradástechnika matematikai elmélete felé (Vekérdi, 1971). Eközben ráadásul önálló területként különült el az informatika, amely önmagát a számítógépes információrendszerek tudományaként határozta

meg. Hogy mégis az informatika fogalmát választottuk a történeti jelző mellé, azt azzal indokolhatjuk, hogy az informatika egy adott „társadalmi mozgásformához tartozó rendszer (vállalat, intézmény) információrendszerét” hivatott körüljárni (Kiss, 1987). Mármost ha nem egy alrendszert, hanem magát a társadalmi mozgásformát vizsgáljuk mint információrendszert, akkor az informatika mint alkalmazott fogalom, szerencsésen használható. Annál is inkább, mert a kibernetika és az információelmélet tartalmi megalapozása amúgy is nélkülözi a társadalmi szféra bekapcsolását. (Még ha a társadalom elvileg olyan dinamikus rendszernek fogható is fel, amely a külvilággal való kölcsönhatás során változik — s így „befelé” a kibernetika legtágabb értelmű megközelítésébe —, s még ha az információelmélet éppen az „információ eredetének” kérdését számúzi is a filozófia területére (Cullmann és tsai, 1973).

Kínálkozott még az információgazdaságtan fogalma, s noha kétségkívül létezhet „történeti információgazdaságtan” is, az ökonómiai szféra csak egy részét jelentheti a vizsgálandó rendszernek. Ezen túl tudna lépni az „információháztartástan” terminus, jelezve a gazdasági szempontot körülfogó tágabb minőséget, de némileg keresett, és ráadásul inkább a tevékenység szervezésére és nem magára a rendszerre utal.

Am a legnagyobb kihívás a társadalomtudományok felől érkezik: a kommunikációelméletől. Józsa Péter felosztása szerint (Józsa, 1974)

1. a társadalmi mikrorendszereket a kommunikációval mint a személyes interakció formájával vizsgáló szociálpszichológiai-csoportdinamikai iskola,
2. a kommunikációt mint a befolyásolás eszközét vizsgáló behavioristatömegkommunikációs és reklámkutatások,
3. a kommunikációt a jelentés episztemológiai helyeként tárgyaló szemiotikai, nyelvészeti és strukturalista iskolák,
4. és a kommunikációt a „kultúra (vagy felépítmény) csatornarendszeré-

nek” tekintő kultúrantropológiai-etnológiai-tudásszociológiai iskolák

egyaránt a maguk számára kialakított (és leszűkített) kommunikációfogalmat használtnak. Másfelől a kommunikációelmélet olyannyira kiterjesztette vizsgálati körét (ld. *Kommunikáció I-II., 1977-78*), hogy a „történeti kommunikációelmélet” terminus csak zavart okozna. Annál is inkább, mert a kommunikációs jelenségek leírása történeti metszetekben csak az elemzésbe bevonható elemek számában különbözne egymástól, márpedig mi egy más típusú megközelítésmódot keresünk.

A kommunikációval foglalkozó tudományok eredményeiből sokat hasznosíthat a történeti informatika, mégsem cserélhetők fel egymással. S hogy a sajátosan a történeti informatikára tartozó területek jól áttekinthetők és megragadhatóak legyenek, befejezésül tekintsük át a legkézenfekvőbbben kínálkozó kutatási témákat és területeket.

Célok és távlatok

1. A történeti informatika tartalmi megalapozásához létre kell hozni egy operatív történeti információfogalmat, amely a különböző típusú, hétköznapi értelemben vett információkat (hír, értesülés, üzenet, ismeret, tapasztalat stb.) egységes rendszerbe szervezi oly módon, hogy az információelmélet bitfogalmától jellegében eltérő információs alapegységet talál. (Ez a különböző szintű és szervezettségű információs rendszerek legkisebb lebontható egységét jelenti.) E különböző rendszerek aprólékos vizsgálata során fog kiderülni, hogy sikerül-e univerzális történeti információfogalmat elkülöníteni, vagy pedig nem, s akkor a különböző információs rendszerek eltérő módszertani megközelítést igényelnek. Ebben az esetben viszont együttes kezelésük, kölcsönhatásuk és adataik összemérhetősége vetődik fel problémaként.

Mindehhez első lépésben az informá-

ció történelmi státusát kell egyértelműen tisztázni: azt t.i., hogy mi módon lehet elkülöníteni szerepe és hatása alapján más történeti minőségektől, miközben minden létformájában éppen valamely másik minőséggel összefonódva találjuk fel.

Ezzel összefüggésben megkerülhetetlen az állásfoglalás a szociológia erre kidolgozott modelljével kapcsolatban, amely az elkülönült társadalmi alrendszerek mindegyikéhez kapcsolódó sajátos szektorként veszi számításba az információs szférát, legfeljebb a modern tömegkommunikációs szisztéma kialakulásával alkotva számára egy új, önálló alrendszert.

2. Az eképpen körvonalazott információfogalom mellé az információmozgás különböző mérhető vetületeinek vizsgálata társulna. Az információk keletkezésének mennyiségi mutatóit a történeti idő dimenziójának bevonásával, az információátadás hatékonysági mutatóit a történeti tér dimenziójának bevonásával elsőként néhány tipikusnak tekinthető (és nem utolsósorban viszonylag gazdag forrás- és dokumentumanyaggal megközelíthető) társadalomalakulat monografikus feldolgozásának tapasztalataiból lehetne általánosítani (Római Birodalom, kora-középkori Európa, a kapitalizálódó Németalföld és Anglia, a skandináv régió a huszadik század fordulóján stb.) E vizsgálati típus különösen a stagnáló, illetve a fejlődő periódusok, illetve civilizációk információ-szemponthúzott összetételével ígér eredményeket. A mindenkor szem előtt tartandó legfontosabb kérdés pedig az: kimutatható-e valamely információs részrendszerről, hogy egy adott történeti pillanatban a belőle kiinduló változások váltak a legdinamikusabb társadalomformáló tényezővé?

3. Csak az eképpen finomított módszertani-fogalmi apparátus birtokában érdemes hozzáfogni a történettudomány (sőt a nyelvtörténet, a történeti pszichológia és számtalan más társtudomány)

eddig, kifejezetten tárgyunkra vonatkozatható teljesítményeinek „megszűréséhez”. A rostán fennmaradó eredmények értékelése után lehet állást foglalni abban a kérdésben, hogy mely területek tekinthetők lezártak, és hol van szükség további vizsgálatokra.

4. A különböző politikai-ideológiai manipulációk, amelyek hol egy struktúra változatlan fenntartását, hol éppen új konfiguráció létrehozását szolgálták, számos történeti korszakban, egzakt eszközökkel megközelíthetők. Szádeczky-Kardoss Elemér egyenesen odáig megy, hogy a manipulációt az információ ellentétéként ($-I$) képletbe rendezi: $-I = -k \times R + S$, ahol $-k$ a közelítésszok csökkenése, R a rotációs ismétlődés, S a ciklusforgás teljes megfordítása, s amellyel szemben az ellenszer az intensifikált információ ($I = k \times R$), amely többek között éppen a meghamisított, tér-idő mérték valódiságát állítja helyre. Ugyanígy a más megközelítésben szintén az információ ellentétének tételezett titok-jelenség és a meta-kommunikációs szféra történeti megközelítése is bevonható. Emellett bonckés alá lehet tenni a politikai propaganda-tevékenység viszonylag feldolgozott történetének (*Laswell-Lerner-Speier, 1979*) mennyiségi paramétereit, s végül a világtörténelem nagy információpusztítási akcióinak (könyvégetések, indexek, cenzúratörténet) a leírásen túlmenő hatáselemzése ígér különösen sokat.

A fenti programból jól látható, hogy a történeti informatika „megteremtése” és művelése egyaránt csak kollektív tevékenység eredménye lehet, hiszen a kizárólag az egyes történeti korok szakértői által elvégezhető konkrét mélyírások mellett a kommunikációval foglalkozó társtudományok képviselőinek muníciójára és a szintézisre vállalkozók ambíciójára is szükség van. Egy ilyen együttműködés megteremthetőségének és értelmének reményében született meg a fenti, igényében kizárólag a problémák körvonalazását megcélzó írás.

Irodalom

- Balogh István: A társadalmi információ. Bp, 1979
- Bell, Daniel: The Social Framework of the Information Society. In: M.L. Dertouzos—Joel Moses szerk: The Computer Age: A Twenty-Year View. Cambridge, 1979 Idézi: Nyíri, 1989
- Carey, James W.: Harold Adams Innis and Marshall McLuhan. In: McLuhan. pro&con by Raymond Rosenthal 1970
- Creighton, Donald: H.A. Innis. Portrait of a scholar. Toronto, 1957
- Cullmann-Denis-Papin-Kaufmann: A hírtudomány. Az információelmélet alapjai Bp, 1973 (13. o.)
- Csepeli György: Az információ a modern társadalomban. Jel-Kép, 1985/2.
- Elias, Norbert: A civilizáció folyamata (különösen a második kiadás előszava) Bp, 1988
- Fülöp Géza: Ember és információ. Bukarest, 1973
- Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása. Bp, 1971
- Hajnal István: frásbelség, intellektuális réteg és európai fejlődés. Medvetánc, 1982/2-3. sz. 321-352. o. valamint Lakatos László bevezető tanulmánya (Az fráskultúra és a kapitalizmus szelleme) U.o. 305-319. o.
- Innis, Harold: The Press. A Neglected Factor in the Economic History of the Twentieth Century. London, 1949
- Empire and Communication. London, 1950
- The Bias of Communication. 1951
- Janousek, Jaromir: Társadalmi kommunikáció. Bp, 1972
- Józsa Péter: Lehetséges és szükséges-e egy általános társadalmi kommunikációtudomány? In: Kód-kultúra-kommunikáció. NPI, 1974
- Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika. Bp, 1980
- Kiss Imre: Az informatika alapjai Bp, 1987
- Kommunikáció I-II. Tanulmánygyűjtemény. Szerk: Horányi Özséb, Bp, 1977, 1978

Lasswell-Lerner-Speier: Propaganda and Communication in World History I-III. Honolulu, 1979
 Lotman, J.M.: A kultúra tipológiája In: Szöveg, modell, típus. Bp, 1973 267-354. o.
 MacBride-jelentés: Új nemzetközi kommunikációs rend felé. Bp. 1983
 Masuda, Yoneji: Az információs társadalom. OMÍKK, 1980
 Naisbitt, John: Megatrendek (1982) OMÍKK 1990
 Nordenstreng, Kaarle: Közlélmélet. (Bevezetés s társadalmi kommunikációfolyamatok tanulmányozásába) (1975) TK, 1978
 Norwood, N.J.: The tradition of H.A. Innis. In: Culture, Communication and Dependency (szerk: Melody-Salter-Heyer) 1981
 Nyíri Kristóf: Marxi témák az infor-

máció korában. Világosság, 1989/4 241-245. o.
 Római Klub 1982: Günter Friedrichs-Adam Schaff; Mikroelektronika és társadalom. Áldás vagy átok? Jelenítés a Római Klub számára. Bp, 1984
 Szecskó Tamás: Kommunikációs rendszer — köznapi kommunikáció. Bp, 1971
 Vekérdi László: Az információk a mai művelődésben. In: Befejezetlen jelen. Bp, 1971
 Voigt Vilmos: Áttekintés a kultúra szemiotikájáról. In: Kultúra és szemiotika. Bp, 1981 257-278. o.
 Weaver, Warren: A kommunikáció matematikája. In: Kommunikáció I. 71-82. o.
 Wiener, Norbert: Válogatott tanulmányok. Bp, 1974

A történeti informatika mint új diszciplína kollektív megteremtéséhez kíván hozzájárulni az ELTE Bölcsészka fiatal történészeinek *Szóbeliség, írásbeliség, információházartás* című műhelykurzusa is, mely a különböző korszakok információs keresztmetszeteinek elkészítéséhez az alábbi szempontokat javasolta:

1. Hagyományos „csatorna”-szerepén túl hol, mikor és mennyiben vált valamely információs rendszerszer dinamikus (akár a legdinamikusabb) társadalomformáló tényezővé?

2. Lehet-e modellezni, és ha igen, hogyan a korszak tipikus/meghatározó társadalmi formáinak információházartását, az egyes információs jelenségek és szervezetek funkcióit?

3. A vizsgált társadalmakban meghatározónak bizonyuló információs részrendszerek milyen információ-típusokat közvetítenek? A konvencionális információ-formákat is beleértve össze lehet-e állítani egy információ-tipológiát (térképet), tételes felsorolással? Adható-e az adott korszakra érvényes történeti információfogalom?

4. A politikai szocializáció mely

csatornái váltak különös jelentőségűvé, önálló vizsgálatra érdemessé?

5. Elvégezhető-e a direkt politikai propaganda hatásvizsgálata? Találunk-e valahol elkülönült propagandaintézményt vagy jellegzetes tradicionális propagandamechanizmusokat?

6. Melyek a kor információtechnikai csúcsteljesítményei (médiák, dokumentációs technikák stb.)?

7. Van-e kvantifikálható részhalmaza az információs rendszernek?

8. Az adott korszak, fejlettségi fok (és régió) különböző társadalmainak információs rendszerei vizsgálhatók-e azonos módszertani alapon? Van-e reális lehetőség általánosításra? Ha csak részben, hol?

9. Van-e olyan elméleti probléma, melyet az adott korszak információs rendszerének vizsgálata vet fel?

10. Milyen információ-kultúrtörténeti érdekességeket, „csemegéket, unikumokat kínál a korszak?

Plusz 1: Mi az, ami az elmondottakból saját, önálló kutatási eredménynek tekinthető? Mi számít a változt adatokból és összefüggésekből nővumnak?